

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Autumn 2025, No. 63

A Critical Examination of the Doctrine of Compulsion in Islam: A Re-reading of the Interpretation of the Verse “*There Is No Compulsion in Religion*”

Habibullah Halimi Joloudar¹

1. Associate Professor, Department of Qur’an and Hadith Studies,
University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
jloudar@umz.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>A group of Qur’anic exegetes have interpreted the verse “<i>There is no compulsion in religion</i>” (Qur’an 2:256) as signifying the prohibition of coercion in accepting religion. In order to substantiate this view, they define religion primarily as a set of faith-based and doctrinal beliefs, arguing that religious convictions are intellectual and inner matters that cannot be produced through coercion. The present study raises two fundamental questions. First, why is religion reduced exclusively to doctrinal and belief-based matters, whereas in reality it encompasses doctrinal, ritual, and ethical dimensions? Second, why is the latter part of the verse- “<i>Indeed, the right path has become distinct from error</i>”-which explicitly emphasizes the clarity of guidance and misguidance and their consequences, not regarded as evidence for the innate (<i>fiṭrī</i>) nature of religious rulings? Employing a descriptive-analytical method and examining a wide range of classical and contemporary Qur’anic commentaries, the Findings of this study demonstrate that although the notion of “non-compulsion in accepting religion” may be derived from other Qur’anic verses, the verse “<i>There is no compulsion in religion</i>” is not primarily intended to convey this meaning. The central claim of the article is that the core message of the verse is not the negation of coercion per se, but rather the intrinsic compatibility of religion with human nature, meaning that religious teachings are consonant with the innate disposition (<i>fiṭrah</i>) of humankind and thus do not require compulsion for their acceptance.</p>
<p>Keywords</p>	<p>Theological interpretation of Qur’an 2:256; Compulsion and coercion in religion; Human receptivity to <i>fiṭrah</i>; Intrinsic compatibility of religion with human nature, Religion and disposition (<i>fiṭrah</i>).</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Halimi Joloudar, Habibullah (2025). A Critical Examination of the Doctrine of Compulsion in Islam: A Re-reading of the Interpretation of the Verse “<i>There Is No Compulsion in Religion</i>”. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 16 (3). 247-266. DOI: 10.22034/16.63.8</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.8</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

In interpreting the verse “*There is no compulsion in religion; indeed, the right path has become distinct from error*” (Qur’an 2:256), many exegetes have stated that “there is no coercion in accepting religion, because the correct path has become clearly distinguished from the path of deviation.”

The underlying assumption of this study is that although doctrinal and theoretical beliefs must be accepted willingly in order to be effective at a higher and more meaningful level—and indeed, religious beliefs must originate from rational and heartfelt conviction, since beliefs are fundamentally intellectual matters—the critical issue here is twofold: First, in this verse, *religion* does not denote merely intellectual or doctrinal matters. Second, the verse is not primarily aimed at asserting that “the acceptance of religion must not be coercive.” Rather, the noble phrase emphasizes that what has been prescribed in religion is grounded in *fiṭrah* and does not conflict with human nature, nor does it generate aversion or repulsion within it.

Methodology

To examine the central issue of this article—namely, the rejection of the interpretation that the verse implies “religion should not be accepted through coercion”—the study adopts a descriptive–analytical method. The views of both Sunni and Shi‘i exegetes are analyzed, with particular emphasis on supportive and opposing interpretations. Following a critical assessment of these perspectives, the preferred interpretive conclusion is presented.

Discussion

From the perspective of various Qur’anic commentators, the verse “*There is no compulsion in religion*” has been interpreted in several ways, including the following:

- a) Based on this verse, faith and coercion cannot coexist; coercion may only influence outward behavior, not inner belief.
- b) The verse serves as a response to those who claimed that Islam spread through force and the sword.
- c) According to this verse, after truth has been clarified and distinguished from falsehood, coercion may be employed in religious matters.
- d) If religion is defined as the verbal confession of the two testimonies and commitment to Islamic rulings, then compulsion in religion is conceivable.
- e) If a person attains spiritual perfection and a high degree of submission, the concept of coercion loses its relevance.
- f) Some exegetes have argued that this verse has been abrogated by the verses of combat (*qitāl*) and the verses of Sūrat al-Tawbah.
- g) According to another interpretation, the term *religion* refers specifically to Shi‘ism, and the verse indicates the absence of compulsion in accepting the authority (*wilāyah*) of a just Imam.
- h) Some scholars have pointed to juridical (*fiqhī*) applications of the verse “*There is no compulsion in religion.*”
- i) Others have utilized this verse to argue that an obliged person toward the rulligs (*mokallaf*) is not obligated in cases beyond his or her capacity.

j) From a theological perspective, the verse is cited as evidence that accepting religion is not compulsory.

k) Imam Khomeini also interpreted the verse as negating coercion in religion.

l) Based on this verse, Allah has created human beings with free will and choice.

m) In Islam, thought and belief are free, and no one has the right to compel another to accept a particular belief.

Conclusion

The principal and central claim of this article is that the noble phrase “*There is no compulsion in religion*” does not mean that “acceptance of religion must not be compulsory.” Rather, it signifies that what has been established in religion is harmonious with human *fiṭrah* and does not stand in contradiction to human nature.

This conclusion is supported by two fundamental considerations: First, the term *religion* in this verse encompasses a comprehensive set of doctrinal, devotional, and ethical teachings. Second, the phrase “*Indeed, the right path has become distinct from error*” clarifies that religious teachings are congruent with human nature and do not oppose it.

Accordingly, the meaning of “*There is no compulsion in religion*” closely parallels the Qur’anic statement “*And He has not placed upon you any hardship in religion*” (Qur’an 22:78), which affirms that Allah has imposed no undue burden or constraint upon human beings within the religious system.

References

A) Books

- The Holy Qur’an. Translated by Naser Makarem Shirazi. Qom: Office for Historical and Islamic Studies. [In Persian]
- Abū ‘Ubaydah, Ma‘mmar b. al-Muthannā (1960). *Majāz al-Qur’ān (the Metaphor of Quran)*. Cairo: Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
- al-Ālūsī, Maḥmūd b. ‘Abd Allāh (1994). *Rūḥ al-Ma‘ānī fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm wa al-Sab‘ al-Mathānī (the Spirit of the Meanings in the Commentary of the Great Quran and the Seven Repeated Verses)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- al-Bayḍāwī, ‘Abd Allāh b. ‘Umar (1997). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta’wīl (the Lights of the Revelation and the Secrets of the Interpretation)*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Darwīsh, Muḥyī al-Dīn (1994). *I’rāb al-Qur’ān al-Karīm wa Bayānuh (Diacritic of the Noble Quran and its Explanation)*. Homs: al-Irshād. [In Arabic]
- Faḍlallāh, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1998). *Min Waḥy al-Qur’ān (from the Revelation of Quran)*. Beirut: Dār al-Malāk. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad Muḥsin (1997). *Tafsīr al-Aṣfī (the Purer Commentary)*. Qom: Maktabat al-I‘lām al-Islāmī. [In Arabic]
- al-Fayyūmī, Aḥmad b. Muḥammad (1993). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr (the Illuminator Lamp)*. Qom: Dār al-Hijrah. [In Arabic]
- al-Firūzābādī, Muḥammad b. Ya‘qūb (1994). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ (the Comprehensive Dictionary)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]

- al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf (1980). *Ajwibat al-Masā'il al-Mihnā'iyyah (the Responses of the Mehna'iyyah Questions)*. Qom: Khayyām. [In Arabic]
- al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf (2002). *Al-Alfayn (two Thousand)*. Qom: al-Mu'assasah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- al-Jawharī, Ismā'il b. Ḥammād (1955). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah (the Correct Ones: The Crown of the Vocabulary and the Correct Ones of Arabic)*. Beirut: Dār al-'Ilm lel-Malāyīn. [In Arabic]
- Kāshānī, Faṭḥ Allāh (2002). *Zubdat al-Tafāsīr (the Chosen one of the Commentaries)*. Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- al-Khaṭīb, 'Abd al-Karīm (2003). *Al-Tafsīr al-Qur'ānī lel-Qur'ān (the Quranic Commentary for the Quran)*. Beirut: Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb (1986). *Al-Kāfi (the Suffucient)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Naser et al. (1992). *Tafsīr-e Nemūneh (the Exemplary Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- al-Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā (n.d.). *Tafsīr al-Marāghī (the Commentary of Maraghi)*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Meybudī, Rashīd al-Dīn (1992). *Kashf al-Asrār wa 'Uddat al-Abrār (the Discovery of the Secrets and the Means of the Righteous)*. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mughniyah, Muḥammad Jawād (2003). *Tafsīr al-Kāshif (the Commentary of the Discoverer)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Mūsavī Khomeini, Sayyid Rūḥollāh (1999). *Ādāb al-Ṣalāh (the Etiquette of the Prayer)*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Mūsavī Zanjānī, Ibrāhīm (1992). *'Aqā'id al-Imāmiyyah al-Ithnā 'Ashariyyah (the Twelvers' Beliefs)*. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī. [In Arabic]
- Qāḍī Nūrollāh Mar'ashī (1988). *Iḥqāq al-Ḥaqq wa Izhāq al-Bāṭil (Establishing the Truth and Demolishing the Falsehood)*. Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library. [In Arabic]
- Qarashī Bonābī, Sayyid 'Alī Akbar (1996). *Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth (the Best Speech Commentary)*. Tehran: Bonyād-e Be'that. [In Persian]
- Qarashī Bonābī, Sayyid 'Alī Akbar (1992). *Qāmūs-e Qur'ān (the Dictionary of Quran)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- al-Qummī, 'Alī b. Ibrāhīm (1984). *Tafsīr al-Qummī (the Commentary of Qummi)*. Qom: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Quṭb, Sayyid (2004). *Fī Zilāl al-Qur'ān (In the Shadows of Quran)*. Beirut: Dār al-Shurūq. [In Arabic]
- Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn b. Muḥammad (1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān (the Vocabulary Words of Quran)*. Beirut: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Rāzī, Abū al-Futūḥ Ḥusayn b. 'Alī (1987). *Rawḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān fī Tafsīr al-Qur'ān (the Gardens of the Paradises and the Spirit of the Paradises in the Commentary of Quran)*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Arabic]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. 'Umar (1999). *Mafātīḥ al-Ghayb (the Keys of Unseen)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm (1982). *Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm (the*

- Commentary of the Noble Quran*), revised by Muḥammad Khājavī. Qom: Bīdār. [In Arabic]
- Subḥānī, Jaʿfar (1983). *Mafāhīm al-Qurʾān (the Concepts of Quran)*. Qom: Imam Ṣādiq Institute. [In Arabic]
 - al-Ṭabarānī, Sulaymān b. Aḥmad (2008). *Al-Tafsīr al-Kabīr: Tafsīr al-Qurʾān al-ʿAẓīm (the Great Exegesis: The Commentary of the Great Quran)*. Jordan: Dār al-Kitāb al-Theqāfī. [In Arabic]
 - al-Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr (1991). *Jāmiʿ al-Bayān ʿan Taʾwīl Āy al-Qurʾān (the Collection of Expression from the Interpretation of the Verses of Quran)*. Beirut: Dār al-Maʿrifah. [In Arabic]
 - al-Ṭabarsī, al-Ḥasan b. al-Faḍl (1991). *Makārim al-Akhlāq (Values of the Ethics)*. Qom: al-Sharīf al-Raḍī. [In Arabic]
 - al-Ṭabarsī, al-Faḍl b. al-Ḥasan (1987). *Majmaʿ al-Bayān li-ʿUlūm al-Qurʾān (the Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Beirut: Dār al-Maʿrifah. [In Arabic]
 - al-Ṭabarsī, al-Faḍl b. al-Ḥasan (1993). *Majmaʿ al-Bayān li-ʿUlūm al-Qurʾān (the Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Tehran: Nāṣer Khosrow. [In Arabic]
 - Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1969). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān (the Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: Muʿassasat al-ʿAlamī. [In Arabic]
 - Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1996). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān (the Criterion in the Commentary of Quran)*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Islāmī. [In Arabic]
 - Ṭāleqānī, Sayyid Maḥmūd (1983). *Partowī az Qurʾān (a Light from Quran)*. Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Inteshār. [In Persian]
 - Thaqafī Tehrānī, Mīrzā Muḥammad (1968). *Tafsīr-e Ravān-e Jāvid (the Eternal Soul Commentary)*. Tehran: Borhān. [In Persian]
 - al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān (the Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
 - al-ʿUkbarī, ʿAbd Allāh b. Ḥusayn (1998). *Al-Tibyān fī Iʿrāb al-Qurʾān (the Explanation in Diacritic of Quran)*. Riyadh: Bayt al-Afkār al-Duwalīyyah. [In Arabic]
 - al-Zajjāj, Ibrāhīm b. al-Sarrī (1995). *Iʿrāb al-Qurʾān (Diacritic of Quran)*. Qom: Dār al-Tafsīr. [In Arabic]
 - al-Zamakhsharī, Maḥmūd b. ʿUmar (1986). *Al-Kashshāf ʿan Ḥaqāʾiq Ghawāmiḍ al-Tanzīl (the Most Discoverer from the Facts of the Ambiguitiees of the Revelation)*. Beirut: Dār al-Kitāb al-ʿArabī. [In Arabic]

B) Journal Articles

- Fānī, Maḥdī & Muḥammad Ḥusayn Rajabī (2014). Mavared-e Estedlal-e Tafsī-kalāmī be Ayeh La-Ekraah-a-fi-al-Dīn (Exegetical–Theological Instances of Argumentation Based on the Verse “*There Is No Compulsion in Religion.*”). *Tahqīqāt-e Kalāmī*, 2(2), 93–108. [In Persian]
- Kāmyāb, Ḥusayn & Aḥmad Qodsī (2012). Barresi-e Shobhe Jahad-e Ebtadaei dar Tafsīr-e Ayeh La-Ekraah-a-fi-al-Dīn (An Examination of the Doubt Concerning Offensive Jihad in the Interpretation of the Verse “*There Is No Compulsion in Religion.*”). *Exegetical Studies*, 3(3), 7–32. [In Persian]

دراسة نقدية لمفهوم الإكراه في الإسلام إعادة قراءة تفسير آية «لا إكراه في الدين»

حبيب الله حليمي جلودار^١

١. أستاذ مشارك، قسم القرآن والحديث، جامعة مازندران، بابلسر، إيران.

jloudar@umz.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	ذهب جمع من المفسرين إلى تفسير آية «لا إكراه في الدين» (جزء من الآية ٢٥٦ من سورة البقرة) على أنها تدل على نفي الإكراه في اعتناق الدين. وانطلاقاً من هذا التفسير، عرّفوا الدين بوصفه مجموعة من المعتقدات الإيمانية فحسب، واحتجّوا بأن الإيمان أمر قلبي وعقلي لا يمكن فرضه بالقسر والإجبار. وي طرح هذا البحث سؤالين رئيسيين: الأول: لماذا يُحتزل مفهوم الدين في البعد الاعتقادي فقط، مع أنّ الدين في حقيقته يشمل على أبعاد اعتقادية وعبادية وأخلاقية؟ والثاني: لماذا لا يُعدّ الجزء اللاحق من الآية - «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» - الدالّ على وضوح الحق من الباطل وآثاره، شاهداً على «الفطرية» الكامنة في أحكام الدين؟ اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي - التحليلي، مع استقراء طيف واسع من التفسيرات القرآنية. وتُظهر النتائج أنه على الرغم من إمكانية طرح مسألة عدم الإكراه في قبول الدين بالاستناد إلى آيات قرآنية أخرى، فإن آية «لا إكراه في الدين» ليست في مقام بيان هذا المعنى. وتمثل الدعوى الرئيسة للمقال في أن الرسالة المحورية للآية المذكورة لا تتمثل في نفي الإكراه، بل في تقرير الانسجام الذاتي للدين مع فطرة الإنسان؛ أي إن التعاليم الدينية لا تتعارض مع الطبيعة الإنسانية، ولا تستلزم اللجوء إلى الإكراه من أجل قبولها.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٦/٠٨/٠٩	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٧/٠١/٢٣	
تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٢/١١	
الألفاظ المفتاحية	التفسير الكلامي لآية ٢٥٦ البقرة، الإكراه والإجبار في الدين، القابلية الفطرية للإنسان، الانسجام الذاتي للدين مع الفطرة الإنسانية.
الاقتباس:	حليمي جلودار، حبيب الله (١٤٤٦). دراسة نقدية لمفهوم الإكراه في الإسلام إعادة قراءة تفسير آية «لا إكراه في الدين». مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٣). ٢٦٦ - ٢٤٧. DOI: 10.22034/16.63.8
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.63.8
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۶۳

بررسی انتقادی دیدگاه اجبار در اسلام؛ بازخوانی تفسیر آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»

حبیب‌الله حلیمی جلودار^۱

۱. دانشیار، گروه قرآن و حدیث، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

jloudar@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۲۶۶-۲۴۷)	جمعی از مفسران، آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (بخشی از آیه ۲۵۶ سوره بقره) را به معنای «عدم اجبار در پذیرش دین» تفسیر کرده‌اند. برای تبیین این دیدگاه، دین را به عنوان مجموعه‌ای از امور ایمانی و اعتقادی تعریف می‌کنند و استدلال می‌کنند که باورهای دینی، اموری قلبی و عقلی هستند و نمی‌توان آن‌ها را با اجبار ایجاد کرد. پژوهش حاضر دو پرسش اصلی را مطرح می‌سازد: نخست، چرا دین تنها به عنوان امور اعتقادی تعریف شده، در حالی که در واقعیت، دین شامل ابعاد اعتقادی، عبادی و اخلاقی است؟ دوم، چرا بخش بعدی آیه - «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» - که بر تبیین روشن خیر از شر و آثار آن تأکید دارد، به عنوان دلیلی بر «فطری بودن» احکام دین در نظر گرفته نمی‌شود؟ با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و با بررسی طیف گسترده‌ای از تفاسیر، یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که اگرچه موضوع «عدم اجبار در پذیرش دین» در آیات دیگر قرآن قابل طرح است؛ اما آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» درصدد بیان این مفهوم نیست. ادعای اصلی مقاله آن است که پیام محوری آیه یاد شده، نه نفی اجبار، بلکه «سازگاری ذاتی دین با فطرت انسان» است؛ به این معنا که آموزه‌های دینی با سرشت و طبیعت بشر در تعارض نیستند و نیازی به اعمال اجبار برای پذیرش آن‌ها وجود ندارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴	
واژگان کلیدی	تفسیر کلامی آیه ۲۵۶ بقره، اکراه و اجبار در دین، فطرت پذیری انسان، سازگاری ذاتی دین با فطرت انسان.
استناد:	حلیمی جلودار، حبیب‌الله (۱۴۰۴). بررسی انتقادی دیدگاه اجبار در اسلام؛ بازخوانی تفسیر آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ». <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۳): ۲۶۶-۲۴۷. DOI: 10.22034/16.63.8
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/16.63.8
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

قرآن کریم، کتاب زندگی بشر است و تمام ابعاد زندگی انسان‌ها باید براساس فرامین قرآن کریم استوار باشد؛ لذا برای فهم دقیق‌تر آن باید به جمیع جوانب تفسیری و اقوال مفسران، پیرامون آن احاطه یافته تا بتوان از این کتاب جهان‌شمول و زمان‌شمول برای زندگی امروزی و آینده بشر، خط سیر زندگی را به دست آورد.

هدف مقاله حاضر فهم و اطلاع از نظرات و اقوال مفسران مختلف در ابعاد تفسیری، فقهی، کلامی، در آیه مورد بحث و فهم دلایل و عوامل انتخاب آنها در تفسیر آیه مورد نظر است. در قرآن کریم آمده است: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ»^۱ و در تفسیر این آیه، گفته شده است که «در قبول دین، اکراهی نیست؛ (زیرا) راه درست از راه انحرافی، روشن شده است». مثلاً صاحب *المیزان* می‌نویسد: «در جمله «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، دین اجباری نفی شده است؛ چون دین، عبارت است از یک سلسله معارف علمی که معارفی عملی را به دنبال دارد، و جامع همه آن معارف، یک کلمه است و آن عبارت است از «اعتقادات»، و اعتقاد و ایمان هم از امور قلبی است که اکراه و اجبار در آن راه ندارد؛ چون کاربرد اکراه تنها در اعمال ظاهری است، که عبارت است از حرکاتی مادی و بدنی، و اما اعتقاد قلبی برای خود، علل و اسباب دیگری از سنخ خود اعتقاد و ادراک دارد و محال است که مثلاً جهل، علم را نتیجه دهد، یا مقدمات غیرعلمی، تصدیقی علمی را بزاید»^۲.

صاحب *مجمع البیان* می‌نویسد: «معنای آیه این است که در دین که یک مسئله اعتقادی و قلبی است، اکراه و اجبار نیست و بنده، آزاد و مخیر است و اگر کسی را به گفتن شهادتین مجبور نمایند و او هم بگوید! این گفتن، دین نیست؛ به عبارت دیگر آیه می‌گوید: حق، واضح و آشکار شد و مردم، آزادند و اکراه و الزام در دین نیست»^۳. زمخشری با شاهد گرفتن این سخن باری تعالی «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ»^۴ می‌گوید: عبارت «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» یعنی خداوند ایمان را بر اجبار قرار نداده است بلکه بر قبول و اختیار قرار داده است.^۵

۱. بقره / ۲۵۶.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۴۲.

۳. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۲، ص ۶۳۱.

۴. یونس / ۹۹. «اگر رب تو بخواهد همه کسانی که در روی زمین هستند ایمان می‌آورند، آیا تو مردم را به اجبار وادار می‌کنی که ایمان بیاورند؟».

۵. زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۳۰۳.

مفسران بسیاری چون: فخررازی،^۱ مکارم شیرازی،^۲ علی بن ابراهیم قمی،^۳ شیخ طوسی،^۴ سید قطب،^۵ طالقانی،^۶ مراغی،^۷ طبری،^۸ ابوالفتوح رازی^۹ و ... نیز همین قول را بیان می‌دارند. البته مفسرانی نظرات دیگری نیز ارائه کرده‌اند که در صورت لزوم در جای خود خواهیم آورد؛ اما مسئله اصلی در این نوشتار این است که اولاً چرا و از کجا عدم اکراه در دین را صرفاً به امور اعتقادی از دین نسبت داده‌اند و امور عملی یعنی عبادی و اخلاقی را از آن، جدا کرده‌اند؟ درحالی که قرآن کریم دین را درختواره‌ای^{۱۰} می‌داند که «اعتقادات (توحید) همان اصل ثابت است که آن اصل، دارای شاخه‌هایی از معارف حق فرعی و اخلاق پسندیده و اعمال صالح است که، مؤمن، حیات طیبه خود را به وسیله آنها تأمین نموده و عالم بشریت و انسانیت، به وسیله آنها رونق و عمارت واقعی خود را می‌یابد».^{۱۱}

به نظر می‌آید در نگاه قرآن وجود این سه (اعتقادات، عبادات و اخلاقیات) به هم وابسته است و البته وجود ریشه و شاخه باید برای بروز ثمرات (اخلاق و رفتار نیک) باشد که پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله نیز، فلسفه بعثت خویش را تکمیل و متمیم مکارم اخلاق می‌داند،^{۱۲} که خود، عالی‌ترین درجه اخلاقی را دارا بودند.^{۱۳}

ثانیاً علامه طباطبایی که معتقد است: «دین، عبارت است از یک سلسله معارف علمی که معارفی عملی را به دنبال دارد»^{۱۴} با چه استدلالی می‌توان تضمین کرد که معارف علمی، ضرورتاً معارف عملی را به دنبال داشته باشد؟ بسیار اتفاق می‌افتد که انسان‌ها بلکه از عصمت علمی و

۱. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۷، ص ۱۵.

۲. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲، ص ۲۷۹.

۳. قمی، *تفسیر القمی*، ج ۱، ص ۴.

۴. طوسی، *التبیین*، ج ۲، ص ۳۱۳.

۵. سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۱، ص ۲۹۱.

۶. طالقانی، *پرتوی از قرآن*، ج ۲، ص ۲۰۵.

۷. مراغی، *تفسیر المراغی*، ج ۳، ص ۱.

۸. طبری، *جامع البیان*، ج ۳، ص ۱۱.

۹. رازی، *روض الجنان*، ج ۳، ص ۴۱۴.

۱۰. *أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَضَلُّهَا ثَابِتٌ وَفَرَعُهَا فِي السَّمَاءِ*. (ابراهیم ۲۵ - ۲۴)

۱۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۲، ص ۵۱.

۱۲. «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ». (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۵۰۰)

۱۳. *وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ*. (قلم ۴)

۱۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۴۲.

نظری برخوردار باشند؛ ولی عامل آنچه را که می‌دانند نباشند؛ آیه «وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ»^۱ مؤید ادعای نگارنده است! زیرا عمل به یک امری علاوه بر علم، نیاز به ایمان دارد که آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ تَقْوَا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا»^۲ نیز بدان اشاره دارد؛ یعنی اگر بخواهیم حقایق قرآنی را دریابیم باید به قرآن عمل کنیم؛ وجودمان باید شفاف باشد نه مات و کدر! و نیز شریفه «وَنُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا»^۳ به این معنا کمک می‌نماید که بهره‌وری از قرآن، علاوه بر علم، به ایمان نیاز دارد. اینکه امام علی علیه السلام «اهل علم را دو دسته می‌دانند که یک دسته از آن، در هلاکتند چون عامل به علم نیستند»^۴ نیز بدین امر اشاره دارد که همیشه علم به عمل منتهی نمی‌شود!

ثالثاً چرا و با چه استدلال و استنادی «تعلیل و تبیین خیر و شرّ امور و بیان آثار آنها» را که از آیه «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» مستفاد است و مبین این است که «فهم حق از باطل در دین برای فطرت بشری تبیین شده است.»^۵ به معنای فطرت پذیری، تفسیر نشده است؟

فرض نگارنده بر این است که گرچه امور اعتقادی و نظری باید با طیب خاطر مورد پذیرش انسان باشد تا کارکرد بالاتر و عالی‌تری داشته باشد یا اساساً امور نظری دین باید از روی پذیرش عقل و دل باشد؛ زیرا اموری اعتقادی اموری عقلی هستند، ولی سخن اینجا است که اولاً دین در اینجا به معنای صرفاً امور عقلی و نظری نیست؛ ثانیاً این آیه از اساس، در مقام بیان این نکته که «پذیرش دین نباید اجباری باشد» نیست؛ بلکه عبارت شریفه بر این نکته تأکید دارد که آنچه از امور عقلی، احکام عبادی، قواعد حقوقی، آموزه‌های اخلاقی و ... که در دین آمده است، مبنای فطری دارد و برای فطرت انسان حالت کراهت و ناپسندی ندارد؛ به عبارت دیگر آنچه در دین وارد شده است موافق فطرت انسان است و با فطرت انسانی در تقابل نیست.

۱. نمل / ۱۴. «و آنها [فرعونیان] معجزات را از روی ظلم و برتری جویی انکار کردند درحالی که در درون بدان یقین داشتند».

۲. انفال / ۲۹. «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر تقوا داشته باشید، برای شما وسیله‌ای جهت جدا ساختن حق از باطل قرار می‌دهد».

۳. اسراء / ۸۲. «و از قرآن آنچه که برای مؤمنین شفا و رحمت است نازل می‌کنیم ولی انسان‌های ظالم را جز زیان و خسران نمی‌فزاید».

۴. العلماء رجالان، رجلٌ أخذ بعلمه فهذا ناجحٌ وعالمٌ تاركٌ لعلمه فهذا هالكٌ». (کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۴)

۵. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۳۴۳؛ رازی، مفاتیح الغیب، ج ۷، ص ۱۶.

واژگان و مفاهیم

واژه «اِكْرَاه»؛

«كَرْه»: (به ضم اول) ناپسند داشتن و امتناع. «كَرْه الشَّيْءِ كَرَاهًا وَكَرَاهَةً: ضِدَّ حُبِّهِ» ایضا كَرْه (به فتح اول) به معنای ناپسند شدن است.^۱

اصحاب لغت آورده‌اند که «كَرْه» به فتح اول؛ ناپسندی و مشقتی است که از خارج بر شخص وارد و تحمیل شود و به ضم اول مشقتی که از درون و نفس انسان باشد.^۲ این سخن نمونه تأییدشده در برخی آیات قرآن نیز دارد؛ مثلاً: «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ»^۳ «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كَرْهًا وَوَضَعَتْهُ كَرْهًا»^۴ که در هر دو آیه، راجع به مشقت نفسی و درونی است.

نمونه‌هایی از «كَرْه» به فتح اول مثلاً: «فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا»^۵ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرْهًا»^۶ «أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ»^۷ «وَلَا تُكْرِهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَىٰ الْبِعَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا»^۸ که در همه اینها، به سختی و اجبار از بیرون اشاره دارد.

واژه «دین»

واژه دین به صورت‌های مختلف، در قرآن کریم ۸۶ بار به کار رفته است، لذا معانی واژه دین در قرآن کریم عبارتند از:
الف) جزا و مکافات؛^۹

۱. قرشی بنایی، قاموس قرآن، ج ۶، ص ۱۰۶.
۲. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۷۰۷؛ جوهری، الصحاح، ج ۶، ص ۲۲۴۷؛ فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۵۳۲؛ فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۴، ص ۳۰۷؛ قرشی بنایی، قاموس قرآن، ج ۶، ص ۱۰۶.
۳. بقره/۲۱۶. «جهاد در راه خدا، بر شما مقرر شد؛ درحالی که برایتان ناخوشایند است».
۴. احقاف / ۱۵. «ما به انسان توصیه کردیم که به پدر و مادرش نیکی کند، مادرش او را با ناراحتی حمل می‌کند و با ناراحتی بر زمین می‌گذارد».
۵. فصلت / ۱۱. «به آن و به زمین دستور داد: «به وجود آید (و شکل گیرید)، خواه از روی اطاعت و خواه اکراه!».
۶. نساء / ۱۹. «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! برای شما حلال نیست که از زنان، از روی اکراه (و ایجاد ناراحتی برای آنها) ارث ببرید».
۷. یونس / ۹۹. «آیا تو می‌خواهی مردم را مجبور سازی که ایمان بیاورند؟!».
۸. نور / ۳۳. «و کنیزان خود را برای دستیابی متاع ناپایدار زندگی دنیا مجبور به خود فروشی نکنید اگر خودشان می‌خواهند پاک بمانند!».
۹. حمد / ۴؛ شعراء / ۸۲؛ مطففین / ۱۱؛ معارج / ۲۶؛ مدثر / ۴۶.

ب) قانون و دستورالعمل؛^۱

ج) توحید و یکتاپرستی؛^۲

د) تسلیم، انقیاد (و آئین تمام انبیاء الهی)؛^۳

ه) حقوق اجتماعی اسلام؛^۴

و) برنامه زندگی؛^۵ یعنی دین در معنای عام به معنای «روش زندگی» است که با این معنا هیچ

انسانی بی دین نیست: «لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ»؛^۶

ز) برنامه زندگی به معنای خاص: آموزه‌ها، معارف، قواعد و قوانین الهی.^۷

واژه دین در این نوشته، به معنای خاص آن است که به معنای «روش زندگی الهی و وحیانی با

به کارگیری معارف و قواعد قرآنی» است.

پیشینه

با احصاء نگارنده برای موضوع «کاربست انتقادی دیدگاه اجبار و اکراه در اسلام برآمده از آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» با تفسیری که ادعا شد، پیشینه یا سابقه‌ای یافت نشده است، جز اینکه صاحب تفسیر احسن الحدیث سخنی متناقض‌گونه دارد، قسمتی مؤید ادعای ماست: «جمله (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ) روشن می‌کند که در دین تحمیلی نیست انبیاء و مخصوصاً پیامبر اسلام مردم را به چیز ناشناخته‌ای دعوت نکرده‌اند و نگفته‌اند چه بفهمید و چه نفهمید باید بپذیرید؛ بلکه به حکم «قَدْ تَبَيَّنَ ...» به چیز شناخته‌شده‌ای خوانده‌اند؛ به عبارت دیگر انبیاء گفته‌اند ای مردم ما شما را به چیزی می‌خوانیم که می‌فهمید البته اصول دین و کلیات آن کاملاً روشن است موقعی که پیامبران دین را بر مردم عرضه کردند آنها فهمیدند و قبول کردند بعضی‌ها هم فهمیدند ولی از روی خودپسندی انکار نمودند: «وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا».^۸

۱. یوسف / ۷۶.

۲. زمر / ۳ و ۱۴ تا ۱۵؛ بقره / ۱۹۳؛ انفال / ۳۹.

۳. آل عمران / ۱۹، ۸۳، ۸۵؛ بقره / ۱۳۲؛ مائده / ۳.

۴. توبه / ۱۱؛ احزاب / ۵.

۵. کافرون / ۶.

۶. کافرون / ۶؛ آل عمران / ۲۴.

۷. توبه / ۱۲۲؛ حج / ۷۸؛ نور / ۲؛ ممتحنه / ۹.

۸. قرشی بنایی، احسن الحدیث، ج ۱، ص ۴۷۹.

قسمتی دیگر، همان برداشت مفسران رقیب، که عبارت «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» را در معنای «دین اجباری نیست» می‌گیرند: «علی‌هذا مراد از اکراه آن است که به کسی بگویند قبول کن اگرچه نمی‌فهمی تقلید کن و دم نزن»^۱ یا می‌گویند: «در آیات گذشته حدود جهاد اسلامی را روشن کردیم، اسلام با شمشیر بر مردم تحمیل نشده، قرآن فرماید: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»^۲ یا می‌نویسند: «ناگفته نماند: جزیه که مالیات بخصوصی است لابد منه است زیرا هر دولت باید از ملت خود مالیات بگیرد وانگهی نمی‌شود آنها را مجبور به اسلام کرد؛ چون مسبوق به شبهه‌اند، باید مهلت باشد تا تفکر کنند و آن‌گاه ایمان آورند: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»»^۳.

صاحب *تفسیر الکاشف* نیز ذیل عبارت شریفه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» می‌نویسد: «اگر در عبارت «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» بدون توجه به سیاق تأمل کنیم متوجه می‌شویم که خداوند حکمی را که در آن شائبه اکراه و اجبار باشد تشریح نکرده است، در شرع، اقوال یا افعالی نیست که انسان در دنیا و آخرت بدان مجبور باشد؛ البتّه اسلام با منکران از طریق حجّت و برهان وارد می‌شود؛ ولی هیچ‌کس را مجبور به کاری نمی‌نماید؛ اما ایشان مثل دیگر مفسران «فی» را در معنای «علی» می‌داند و نیز معتقد است اگر «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به صیغه اخبار باشد برمی‌گردد به دین در معنای اعتقادات، که در آن اکراه و اجبار وجود ندارد؛ ولی اگر در صیغه انشاء و نهی باشد به این معنا است که «دین اجباری نیست»^۴.

همان‌طور که تشریح شد محمدجواد مغنیه، منظر خود را با سه شرط: «بدون توجه به سیاق»، «فی» در معنای «علی» و «اگر عبارت «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» در معنای اخبار باشد». بیان می‌دارد، در حالی که مدّعی نگارنده بدون شرط است.

لذا آنچه از آن بهره بردیم منظر مفسران (نگاه رقیب) ذیل آیه مذکور و دیگر آیات مرتبط در تفاسیر که فراوان بحث کرده‌اند و نیز تبیین و تشریح لغت‌شناسان در کتب لغت است.

البتّه نوشته و مقالاتی نیز به احصاء نگارنده درآمده است که مؤید نگاه رقیب است، از جمله:

- کتاب *قرآن و مسئله اکراه در دین: با تأکید بر نقد شبهات*، از حسین کامیاب، قم: نشر معارف، ۱۳۹۶؛

- مقاله «بررسی شبهه جهاد ابتدایی در تفسیر «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»»، حسین کامیاب و احمد قدسی،

۱. همان.

۲. همان، ج ۱، ص ۳۵۸.

۳. همان، ج ۴، ص ۲۲۱.

۴. مغنیه، *تفسیر الکاشف*، ج ۱، ص ۳۹۷-۳۹۶.

مطالعات تفسیری، ۳ (۳) ص ۳۲ - ۷؛

- مقاله «موارد استدلال تفسیری - کلامی به آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» از مهدی فانی و محمدحسین رجبی، تحقیقات کلامی، شماره ۵، تابستان ۱۳۹۳ ش، صفحه ۱۰۸ - ۹۳.
- مقاله «آزادی عقیده و آزادی بیان با تکیه بر واکاوی تفسیری آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» از سیدحسین حسینی کارنامی، پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۱۹ و ۲۰، زمستان ۱۳۹۳ ش، صفحه ۹۰ - ۷۱.
- مقاله «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ دراسة تفسيرية مقارنة» از بسام صالح، جادالله؛ محمد النصيرات، جهاد؛ دراسات: علوم الشريعة والقانون السنة ۲۰۱۵، المجلد ۴۲، العدد ۳، ص ۲۹۶ - ۲۸۰؛
- مقاله «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» از حسن حسین؛ الازهر: المجلد التاسع، محرم ۱۳۶۷، عدد ۱، ص ۵۴۰ - ۵۳۵.

طرح دیدگاه‌های تفسیری

مفسران چندگونه آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» را تفسیر نموده‌اند:

الف) گروهی معتقدند بر اساس این آیه، ایمان با اکراه نمی‌تواند در یک جا جمع شود و اجبار تنها می‌تواند در رفتار ظاهری تأثیر بگذارد.^۱ علامه طباطبایی می‌نویسد: «در جمله: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، دین اجباری نفی شده است؛ چون دین عبارت است از یک سلسله معارف علمی که معارفی عملی به دنبال دارد و جامع همه آن معارف، یک کلمه است و آن عبارت است از «اعتقادات» و اعتقاد و ایمان هم از امور قلبی است که اکراه و اجبار در آن راه ندارد. سپس افزود: در «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، دو احتمال هست: یکی اینکه جمله خبری باشد و بخواهد از حال تکوین خبر دهد، و بفرماید خداوند بر دین، اکراه قرار نداده و نتیجه‌اش حکم شرعی می‌شود که: اکراه بر دین نفی شده و اکراه بر دین و اعتقاد جایز نیست و اگر جمله‌ای باشد انشایی و بخواهد بفرماید که نباید مردم را بر اعتقاد و ایمان مجبور کنید، در این صورت نیز نهی مذکور متکی بر یک حقیقت تکوینی است، و آن اینکه اکراه تنها در مرحله افعال بدنی اثر دارد، نه اعتقادات قلبی».^۲

ب) برخی مفسران این آیه را پاسخ به افرادی می‌دانند که زور و شمشیر را عامل پذیرش دین اسلام می‌دانستند؛^۳ در مجمع البیان آمده زجاج^۴ معتقد است که با این آیه مشخص می‌شود، اگر

۱. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۳۴۹ - ۳۴۶؛ صدرالدین شیرازی، تفسیر القرآن الکریم، ج ۴، ص ۱۹۱.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۳۴۳.

۳. طبری، جامع البیان، ج ۳، ص ۱۱؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۲۸۰ - ۲۷۹.

۴. زجاج، اعراب القرآن، ص ۱.

کسی پس از جنگ، اسلام آورد، به اکراه اسلام نیاورده است؛ بلکه با میل و رضای خودش مسلمان شد.^۱ بیضاوی نیز در تفسیر این آیه گفته است که با توجه به این آیه، خیری در الزام افراد به دین نیست.^۲ (ج) برخی در تفسیر این آیه گفته‌اند: در پذیرش دین، بعد از تبیین حق از باطل، می‌توان اجبار را به کار برد.^۳

(د) برخی نیز معتقدند که اگر دین عبارت باشد از اقرار لسانی به شهادتین و التزام صوری به احکام اسلام، اکراه به آن محقق می‌شود؛ خواه قبل از وضوح حق باشد، خواه بعد از آن.^۴ (ه) برخی دیگر معتقدند که اگر انسان به تعالی روحی و درجه تسلیم رسیده باشد، اجبار مفهوم پیدا نمی‌کند.^۵

(و) گروهی چون میبدی^۶ و ابوالفتح رازی^۷ معتقدند، این آیه با آیه قتال و آیات سوره توبه، نسخ شده است.

(ز) دسته دیگر از مفسران معتقدند مقصود از دین، تشیع است و «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» اشاره به عدم اجبار بر پذیرش ولایت امام عادل دارد.^۸

(ح) برخی از مفسران در آثار خود به کاربرد فقهی آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» اشاره نموده‌اند.^۹ علامه طباطبایی معتقد است بی‌قید و شرط بودن آیه، نشان می‌دهد که همه انسان‌ها از جمله کفرپیشگان نیز نمی‌بایست با اکراه، دین اسلام را بپذیرند و آیه، به ممنوعیت شرعی (حکم انشائی تشریحی) اشاره دارد و جمله بعدی «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» که عبارت است از بارز بودن حقیقت، علت این حکم است.^{۱۰}

(ط) علامه حلی با جاری دانستن محتوای این آیه در احکام، در تکلیف نداشتن مکلف در

۱. طبرسی، مجمع البیان، ج ۲، ص ۶۳۱.

۲. بیضاوی، انوار التنزیل، ج ۱، ص ۱۵۴.

۳. قمی، تفسیر قمی، ج ۱، ص ۸۴.

۴. ثقفی تهرانی، تفسیر روان جاوید، ج ۱، ص ۳۳۰.

۵. صدرالدین شیرازی، تفسیر القرآن الکریم، ج ۴، ص ۱۹۳.

۶. میبدی، کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۹۵.

۷. رازی، روض الجنان، ج ۳، ص ۴۱۳.

۸. فیض کاشانی، الاصفی، ج ۱، ص ۱۲۱.

۹. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۳۱۱؛ طبری، جامع البیان، ج ۳، ص ۱۱؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۲۸۰ - ۲۷۹.

۱۰. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۳۴۳ - ۳۴۲.

مواردی که از توان او خارج است (تکلیف به مالایطاق)، به این آیه استدلال می‌کنند.^۱

ی) منظر کلامی نیز آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، را نشان دهنده اجباری نبودن پذیرش دین می‌داند؛ چون راه هدایت تبیین شده است^۲ و معتقد است این آیه بر آزادی و اختیار انسان در پذیرش دین تأکید دارد^۳ و این برداشت از آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» را به امامان شیعه علیهم‌السلام در تفسیر آیه منتسب می‌نمایند و می‌گویند این امر، بحث آزادی تکوینی انسان در انتخاب عقیده بوده است و این مطلب جزو اولین مباحث کلامی است که در میان مسلمانان رایج شده است.^۴

ک) امام خمینی فضایل اخلاقی را در معنای کلمه دین در آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» دخیل دانسته است؛ یعنی از نگاه ایشان نیز آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» در معنای نفی اجباری بودن دین است.^۵

ل) برخی با تأکید بر این آیه، معتقدند دنیا ظرفی برای امتحان انسان است و کسی امتحان می‌شود که دارای اختیار باشد و به همین دلیل خداوند انسان را دارای اختیار آفریده است.^۶

م) برخی از متکلمان براساس این آیه نتیجه گرفته‌اند که در اسلام فکر و عقیده آزاد است و هیچ کس نمی‌تواند دیگری را مجبور به پذیرش اعتقاد خود کند و وظیفه پیامبران نیز تنها تذکر و ارشاد بوده است. آزادی‌های پیروان ادیان دیگر در اسلام نیز بر همین مبنا توضیح داده شده است.^۷

نگارنده لازم می‌داند تا بر نکاتی تأکید کند که اولاً برداشت معنای «نفی اجباری بودن دین» از آیه، با وجود اصل اختیار در انسان ناسازگار است؛^۸ یعنی وجود اصل اختیار، مساوی است با اجباری نبودن؛ لذا استنباط نفی اجباری بودن، سخنی ناهمراه است.

ثانیاً آیه، در مقام اخبار است نه انشاء و نهی؛ البته چه در مقام اخبار باشد - که از حال تکوینی

۱. حلی، *الألفین*، ج ۲، ص ۲۷۶.

۲. موسوی زنجانی، *عقائد الإمامیه*، ج ۲، ص ۱۳۳.

۳. فانی و رجبی، «موارد استدلال تفسیری - کلامی به آیه لا اکراه فی الدین»، *تحقیقات کلامی*، ۲ (۲)، ص ۹۴.

۴. همان، ص ۹۵ - ۹۴.

۵. موسوی خمینی، *آداب الصلاة*، ص ۳۷.

۶. مرعشی، *احقاق الحق*، ج ۱، ص ۴۱۴؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۴۳.

۷. مرعشی، *احقاق الحق*، ج ۲۸، ص ۴۶۰.

۸. آیاتی وجود دارند که بر اصل اختیار در انسان تأکید دارند؛ مانند: «وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (کهف / ۲۹)؛ «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان / ۳)؛ «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ * لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ» (غاشیه / ۲۲ - ۲۱)؛ و «أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ». (یونس / ۹۹)

خبر بدهد - یا در مقام انشاء باشد - که نهی از یک حقیقت تکوینی^۱ باشد.^۲ در هر دو حال، «اکراه، در دین» نفی شده است نه اکراه خود دین! ثالثاً اگر آیاتی چون «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»^۳ در مقام نفی اجباری بودن پذیرش دین الهی باشند مبنای تکوینی دارند نه تشریحی؛ زیرا در تشریح، نپذیرفتن دین الهی، عقاب سختی دارد؛ چون بلافاصله در آیه بعدی می فرماید: «إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا»^۴. باید توجه شود آنچه از بنده (انسان)، وابسته به اراده خدای تعالی است، مشیت بنده است نه عمل بنده، که عمل بنده مورد مشیت خود بنده است، پس آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» نمی خواهد تأثیر مشیت بنده در عملش را نفی کند!

پاسخ به شبهات

با توجه به موارد فوق، در مواجهه با اصل آزادی و رد اجبار در پذیرش دین، برخلاف نگاه برخی مفسران، آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، در معنای «نفی اجباری بودن دین» نیست؛ اما برای دفاع از این نگاه که از این آیه، «اجباری بودن دین» نفی نمی شود با شبهاتی مواجه می شویم که پاسخ به آنها ضرورت دارد:

۱. عدم اجبار دین و تکلیف انبیاء و اولیاء

اگر آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به معنای «نفی اجباری بودن دین» نباشد آیا این نگاه را تقویت نمی کند که انبیاء، اولیاء، علماء و ... هیچ تکلیفی ندارند؟ زیرا اگر دین اجباری نباشد جهد و تلاش انبیاء و اولیاء چه معنایی خواهد داشت؟

در پاسخ باید تأکید کرد که اولاً ادعای مقاله صرفاً این است که آیه مذکور این معنا را افاده نمی کند و در آیات دیگری بر «نفی اجباری بودن دین» تأکید شده است؛ ثانیاً نفی این معنا از آیه فوق، بیانگر این نیست که انبیاء، اولیاء و اندیشمندان، تکلیفی در جهت تعالی تربیتی انسان ها ندارند اتفاقاً

۱. حکم تکوینی آن است که گفته شود: در دین نمی شود اجبار باشد؛ زیرا اعتقاد یا تحمیل غیرممکن است و تشریحی آن است که حق ندارید دین را به اجبار به کسی بقبولانید.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۴۳.

۳. انسان / ۳.

۴. انسان / ۴.

درست به عکس؛ از آنجا که دین را ملایم فطرت بشر معرفی می‌نماید، تأکید می‌کند که تلاش در جهت همراه کردن بشر با فطرت خویش و پیشگیری از خمول فطرت از طریق موعظه حسنه، حکمت و ...^۱ باید بیشتر و دقیق‌تر باشد. در قرآن کریم پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله را از اینکه در مسیر هدایت مردم، خود را هلاک می‌کند خطاب تأییدی و تسلیی دارد: «لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ»^۲.

۲. نقش روایت وارده در تفسیر آیه

اگر این طور باشد که آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به دنبال «نهی اجباری بودن دین» نیست، روایت وارده^۳ را که تصریح دارد بر اینکه این آیه بر نفی اجباری بودن دین دلالت دارد چه می‌گویید؟ در پاسخ می‌گوییم که اولاً برخی، بر روایت نقد دارند؛^۴ ثانیاً مفسران از جمله علامه طباطبایی خود، در برخی موارد با دلایل دیگری مثل ترجیح سیاق، دلالت روایات را به حساب نیاوردند. مثلاً: الف) در باره مکی یا مدنی بودن آیات سوره نحل بعد از آیه ۱۲۶ می‌نویسد: «دو آیه بعدی آن مدنی هستند و به شهادت سیاقی که دارند در مدینه نازل شده‌اند و بقیه آیات آن به مکی بودن

۱. نحل / ۱۲۵.

۲. شعراء / ۳.

۳. علامه طباطبایی به نقل از تفسیر *الدر المنثور*، شأن نزول آیه را مربوط به برخی از همسران انصار می‌داند که عهد کرده بودند اگر فرزندی به دنیا بیاورند، آنها را یهودی کنند و به همین دلیل زمانی که یهودیان بنی‌نضیر به خاطر پیمان شکنی به بیرون مدینه رانده شدند، پدران آن فرزندان اجازه خروج به آنها نمی‌دادند و درصدد بودند آنها را به اجبار مسلمان کنند تا اینکه آیه «لا اکره فی الدین» نازل شد. (طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۴۷) البته علامه طباطبایی قول دیگری را نقل می‌کند که فردی به نام حصین از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سؤال نمود، آیا می‌تواند دو فرزند نصرانی خود را به پذیرش اسلام مجبور نماید که این آیه در پاسخ نازل شده است. (همان)

برخی معتقدند که این حدیث نمی‌تواند درست باشد چون اولاً آیه در این صدد نیست، ثانیاً پسران حصین بنا بر صحت حدیث، مرتد فطری و واجب القتل بوده‌اند چگونه پیامبر فرماید: ناراحت نباش آنها را به اسلام مخوان! چون «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» در این معنا نیست. (قرشی بنایی، *احسن الحدیث*، ج ۱، ص ۴۸۰)

در تفسیر *مجمع البیان* از قول قتادة بن دعامة، حسن و ضحاک آمده است، این آیه درباره اهل کتابی که از آنها جزیه دریافت می‌شد نازل شده است. سدی گفته است، این آیه درباره همه کافران است و بعدها با آیه قتال نسخ شده است. (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۲، ص ۶۳۱ و ۶۳۲) از ابن عباس نیز نقل شده آیه «لا اکره فی الدین» مربوط به فرزندان یهودی، دسته مشخصی از انصار است و برخی دیگر هم معتقدند که مخاطب آیه همه مردم هستند؛ به این معنا که در دین که مسئله‌ای قلبی است، برای هیچ شخصی اجبار وجود ندارد. (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۲،

ص ۶۳۱ و ۶۳۲؛ طبرسی، *جامع البیان*، ج ۳، ص ۱۱-۱۰)

۴. طه / ۷۱. قرشی بنایی، *احسن الحدیث*، ج ۱، ص ۴۸۰.

بیشتر شباهت دارند تا مدنی بودن و این نظریه هر چند که با هیچ یک از روایات سازگار نیست و لیکن سیاق شاهد آن است و سیاق آیه قرآن سزاوارتر به پذیرفتن است تا روایات وارده در باره آن!'.^۱ علامه در قسمت بحث روایی بعد از نقل روایات مربوط به شأن نزول از تفسیر مجمع البیان، سخن سابق را تکرار می‌کند: «ما قبلاً هم گفتیم که آنچه از سیاق به دست می‌آید با همه این نقل‌ها [روایات] مخالف است».^۲

ب) علامه در ابتدای سوره طه معتقد است که سیاق آیات سوره طه مبین این است که همه آیات آن مکی‌اند؛ ولی برخی روایات، دو آیه ۱۳۰ و ۱۳۱ این سوره را مدنی می‌دانند در حالی که لفظ این آیات به هیچ وجه ادعای مدنی بودن را تأیید نمی‌کند.^۳

همان‌طور که قبلاً اشاره شد سیاق آیه مورد بحث با عبارت «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» که «فهم حق از باطل در دین برای فطرت بشری تبیین شده است»^۴ به معنای فطرت‌پذیری دین است، نه «نفی اجباری بودن دین»! حتی اگر با روایات منافات داشته باشد؛ یعنی این آیه از اساس، بر این نکته تأکید دارد که آنچه از امور عقلی، احکام عبادی، قواعد حقوقی، آموزه‌های اخلاقی و ... که در دین آمده است مبنای فطری دارد و برای فطرت انسان حالت کراهت و ناپسندی ندارد؛ به عبارت دیگر آنچه در دین وارد شده است موافق فطرت انسان است و با فطرت انسانی در تقابل نیست.

۳. «فی» در معنای «علی»

مفسرانی حرف «فی» در آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» را به معنای «علی» گرفته‌اند تا بتوانند معنای «نفی اجباری بودن دین» را از آن، استنباط نمایند؛ زیرا حرف «علی» برای افاده معنای مورد نظر آن مفسران، سازگارتر است؛ درحالی‌که این استدلال اشکال جدی دارد که در ذیل بدان پرداخته می‌شود:

چرا حرف «فی» به معنای «علی» نباشد؟

بسیاری از مفسران حرف «فی» را در «وَلَا صَلَّيْنَاكُمْ فِي جُدُوعِ النَّحْلِ»^۵ - به مانند حرف «فی» در «لَا

۱. طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۲۰۳.

۲. همان، ص ۲۲۲.

۳. همان، ج ۱۴، ص ۱۱۹.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۳۴۳.

۵. و شما را در تنه درخت خرما به دار می‌کشم.

إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» - به معنای «علی» گرفته‌اند؛^۱ زیرا معتقدند که بستن بر شاخه، معنا دارد، نه بستن درون تنه درخت؛ یعنی چون حرف «فی» بر ظرفیت دلالت دارد مناسب آیه نیست؛ در صورتی که «علی» در زبان عربی بر استعلا دلالت دارد؛ ولی برخی مفسران حرف «فی» را در این آیه در معنای «فی» می‌دانند نه در معنای «علی»؛^۲ زیرا حرف «فی» در «فِي جُذُوعِ النَّخْلِ» برای نشان دادن شدت ناراحتی فرعون است که نسبت به ساحران داشت و می‌خواست آنها را به گونه‌ای به درخت ببندد که گویی جزئی از درخت شوند، به شیوه‌ای که انگار در آن زندانی شده باشند و از آن رهایی نداشته باشند.

لذا صرفاً بستن ساحران بر شاخه‌های درختان نخل، معنای آیه و منوی فرعون را نشان نمی‌دهد؛ بلکه این بستن باید به گونه‌ای باشد که نوعی در بند شدن آنها در این محدوده، با خواسته شخصیت عصبانی و به هم ریخته فرعون، هماهنگ باشد که این مهم، از حرف «فی» برمی‌آید و از حرف «علی» ساخته نیست.

به نظر می‌آید حرف «فی» در آیه «وَلَا صَلَبْتَكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ» شبیه «فی» در آیه «فِي حَبْلِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ»^۳ باشد؛ از آنجا که «فی» بر ظرفیت دلالت دارد، در این آیه هم در واقع، گردن به عنوان ظرفی برای طناب تعیین شده است؛ بدین معنا که طناب در گردن همسرای لهنب جا گرفت و از گردنش جدا نمی‌شود.

لذا اینکه قول مشهور، حرف «فی» را در آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به معنای «علی» گرفته است، ضعیف است. افزون بر اینکه به نظر می‌آید آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» شباهت دقیق‌تر با آیه «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ»^۴ داشته باشد.

پس توجه به معنای «فِي الدِّينِ» در این ایده مورد تأکید است که معنای «در دین» غیر از معنای صرفاً «دین» یا معنای «بر دین» است! لذا «فِي الدِّينِ» یعنی «آنچه در دین آمده است ناپسند، زشت و زورکی نیست» نه اینکه «دین، اجباری نیست!»

۱. ابو عبیده، مجاز القرآن، ج ۲، ص ۲۳؛ طبری، جامع البیان، ج ۱۶، ص ۱۴۱؛ طبرانی، التفسیر الکبیر، ج ۴، ص ۲۵۰؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۴؛ طوسی، التبیان، ج ۷، ص ۱۹۰؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۸، ص ۵۴۲؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۲۸.

۲. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۲۲، ص ۷۶؛ درویش، اعراب القرآن، ج ۶، ص ۲۲۱ و ۲۲۳؛ عکبری، التبیان، ج ۱، ص ۲۵۸؛ کاشانی، زبدة التفسیر، ج ۴، ص ۲۵۶.

۳. مسد / ۵.

۴. حج / ۷۸. «[خداوند] در دین برای شما هیچ مشقت و سختی قرار نداده است.»

مفسرانی که با شاهد آوردن آیه «وَأَصْلِبَنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّحْلِ»^۱ «فی» را در آیه، به معنای «علی» گرفته‌اند؛ اولاً همان‌طور که گفته شد، در این آیه، معنای حرف «فی» را بر «علی» حمل کردن اشتباه است، ثانیاً رسیدن به این تفسیر به این خاطر است که با پیش‌داوری، معنای «عدم اجباری بودن دین» را بر آن بار کرده‌اند!

۴. تعارض با جهاد ابتدایی و نسخ آیه

اینکه برخی با توجه به اینکه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به معنای «دین اجباری نیست» باشد، گفته‌اند: با آمدن آیات جنگ مثل «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ»^۲ و آیه «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ»^۳ دیگر دین اجباری شد، لذا این آیه، نسخ گردید! سپس محققان برای حل این مشکل به دنبال پاسخ به آن برآمدند^۴ و می‌گویند در این زمینه سه نگاه وجود دارد:

دسته‌ای معتقدند این تعارض وجود دارد؛ چرا که آیه مذکور اجبار در دین را نفی می‌کند اما جهاد ابتدایی تحمیل اسلام بر دیگران از راه شمشیر است.^۵ دسته دیگر همانند علامه طباطبایی جهاد ابتدایی را دفاع از امر فطری توحید و دفاع از انسانیت و جلوگیری از افتادن انسان‌ها در ورطه حیوانیت دانسته و آن را امری لازم و مشروع شمرده‌اند.^۶

گروهی معتقدند جهاد ابتدایی در جهت برداشتن موانع دعوت به اسلام و رفع مزاحمت است و منافاتی با آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» ندارد.^۷ اما با تفسیر ارائه شده در مقاله حاضر به کمک تعلیل آن با «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» - که پاسخی دقیق و بدون تکلف است - بحث نسخ، سالبه به انتفاع موضوع است و پاسخ به این شبهه موضوعیت ندارد؛ زیرا شبهه‌ای نخواهد بود.

۱. طه / ۷۱.

۲. توبه / ۵.

۳. بقره / ۱۹۰.

۴. کامیاب و قدسی، «بررسی شبهه جهاد ابتدایی در تفسیر آیه لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، *مطالعات تفسیری*، ۳ (۳)، ص ۸.

۵. کامیاب و قدسی، همان.

۶. کامیاب و قدسی، همان، ص ۱۳؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۶۶ و ۳۴۳.

۷. کامیاب و قدسی، همان، ص ۱۴.

۵. محذور آزادی عقیده

بعضی از اهل نظر با استدلال و استناد به آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به دنبال این هستند که اثبات کنند اسلام «آزادی در عقیده» را تشریح و ترویج کرده است!

این استفاده آن قدر مشهور و معروف است که علامه طباطبایی با طرح این محذور، بدان پاسخ می‌دهد؛ در حالی که اگر نظر مختار، درست و مقبول باشد این همه تکلف لازم نمی‌آید. ایشان می‌نویسد: «یکی از عجایب این است که بعضی از اهل بحث و مفسران با زور و زحمت خواسته‌اند اثبات کنند که در اسلام عقیده آزاد است و استدلال کرده‌اند به آیه شریفه: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» و آیاتی دیگر نظیر آن. ما علاوه بر آنچه ذیل آیه گفتیم، می‌گوییم توحید، اساس تمامی نوامیس و احکام اسلامی است و با این حال چطور ممکن است که اسلام آزادی در عقیده را تشریح کرده باشد؟ و اگر آیه بالا بخواهد چنین چیزی را تشریح کند، آیا تناقض صریح نخواهد بود؟ قطعاً تناقض است و آزادی در عقیده، در اسلام مثل این می‌ماند که دنیای متمدن امروز قوانین تشریح کند و آنگاه در آخر آن، یک قانون را هم اضافه کند که مردم در عمل به این قوانین آزادند، اگر خواستند، عمل نکنند و اگر نخواستند نکنند. پس آیه شریفه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ»، تنها در این مقام است که بفهماند، اعتقاد اکراه‌بردار نیست، نه، می‌تواند منظور این باشد که «اسلام کسی را مجبور به اعتقاد به معارف خود نکرده» و نه، می‌تواند این باشد که «مردم در اعتقاد آزادند» و اسلام در تشریح خود جز بر دین توحید تکیه نکرده، دین توحیدی که اصول سه‌گانه‌اش توحید و نبوت و روز رستاخیز است و همین اصل است که مسلمانان و یهود و نصارا و مجوس و بالآخره اهل کتاب بر آن اتحاد و اجتماع دارند، پس حریت هم تنها در این سه اصل است و نمی‌تواند در غیر آن باشد؛ زیرا گفتیم آزادی در غیر این اصول؛ یعنی ویران کردن اصل دین»^۱.

در نتیجه وقتی آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به معنای «دین اجباری نیست» نباشد - که نیست - کسی نمی‌تواند از آیه مذکور، استنباط یا بدان استناد نماید که در اسلام عقیده آزاد است.

نتیجه

بر پایه مطالب پیش‌گفته برای دستیابی به نظر مختار آیه مورد نظر در تفاسیر مختلف مورد بررسی قرار گرفت و نظرات مفسران موافق و رقیب مطرح، نقد و ارزیابی شد؛ ادعای مهم و اصلی مقاله،

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۱۱۷.

این است که آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» به معنای «پذیرش دین نباید اجباری باشد» نیست؛ بلکه بدین معنا است که آنچه در دین آمده ملائم فطرت بشر است و با فطرت انسانی در تضاد و تناقض نیست؛ زیرا اولاً معنای دین در این آیه مجموعه مسایل اعتقادی، عبادی و اخلاقی است، ثانیاً با استفاده از «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» روشن می‌شود که آنچه در دین آمده است ملائم و موافق فطرت انسانی است و با فطرت او در تقابل نیست. تأکید می‌شود معنای عبارت آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» مشابهت دقیق با عبارت «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمُ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» دارد که [خداوند] در دین برای شما هیچ مشقت و سختی قرار نداده است.

اگر از اشتراکات و افتراقات ایده با ایده‌های رقیب و موجود پرسش شود خواهیم گفت که اشتراک در این است که غالب مفسران آیه شریفه «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» را «تعلیل و تبیین خیر و شرّ امور و آثار آنها» می‌دانند که «فهم حق از باطل» را در دین مشخص کرده است.

اما افتراقات این نظر با نظر رقیب در این است که اولاً تقریباً همه مفسران، دین را (در این آیه) امور اعتقادی می‌دانند و امور عملی (عبادی و اخلاقی) را از تعریف دین، در اینجا خارج می‌دانند؛ ثانیاً عبارت آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» را به معنای «نهی اجباری بودن دین» گرفته‌اند.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ابو عبیده، معمر بن مثنی (۱۳۸۱ ق). مجاز القرآن. قاهره: مکتبه الخانجی.
- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق). انوار التنزیل و اسرار التاویل. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثقفی تهرانی، میرزا محمد (۱۳۸۹ ق). تفسیر روان جاوید. تهران: برهان.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ ق). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دار العلم للملایین.
- حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۰۱ ق). أجوبة المسائل المهنية. قم: خیام.
- حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۲۳ ق). الألفین. قم: مؤسسه الاسلامیه.
- خطیب، عبدالکریم (۱۴۲۴ ق). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت: دار الفکر العربی.
- درویش، محی‌الدین (۱۴۱۵ ق). اعراب القرآن الکریم و بیانہ. حمص: الارشاد.

- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۴۰۸ ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
- زجاج، ابراهیم بن سری (۱۳۷۴ ش). اعراب القرآن. قم: دار التفسیر.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقابیل فی وجوه التأویل. بیروت: دار الکتب العربی.
- سبحانی، جعفر (۱۴۰۴ ق). مفاهیم القرآن. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سید قطب (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۱ ش). تفسیر القرآن الکریم. تصحیح محمد خواجوی. قم: بیدار.
- طالقانی، سید محمود (۱۳۶۲ ش) پرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۲۰۰۸ م). التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم. اردن: دار الکتب الثقافی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ ق). مکارم الأخلاق. قم: الشریف الرضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان لعلوم القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ ق). مجمع البیان لعلوم القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق). جامع البیان عن تأویل آی القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عکبری، عبدالله بن حسین (۱۴۱۹ ق). التبیان فی إعراب القرآن. ریاض: بیت الأفكار الدولية.
- فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ ق). القاموس المحيط. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۸ ق). تفسیر الاصفی. قم: مکتبة الاعلام الاسلامی.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قرشی بنابی، سید علی اکبر (۱۳۷۵ ش). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
- قرشی بنابی، سید علی اکبر (۱۳۷۱ ش). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش). تفسیر القمی. قم: دار الکتب.

- کاشانی، فتح‌الله (۱۴۲۳ ق). زبدة التفسیر. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مراغی، احمد مصطفی (بی‌تا). تفسیر المراغی. بیروت: دار الفکر.
- مرعشی، قاضی نورالله (۱۴۰۹ ق). احقاق الحق وازهاق الباطل. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ ق). تفسیر الکاشف. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸ ش). آداب الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- موسوی زنجانی، ابراهیم (۱۴۱۳ ق). عقائد الإمامية الاثنی عشرية. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- میبدی، رشیدالدین (۱۳۷۱ ش). کشف الاسرار و عدة الابرار. تهران: امیرکبیر.

ب) مقاله‌ها

- فانی، مهدی و محمدحسین رجبی (۱۳۹۳ ش). موارد استدلال تفسیری - کلامی به آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ». تحقیقات کلامی. ۲ (۲). ۱۰۸ - ۹۳.
- کامیاب، حسین و احمد قدسی (۱۳۹۱ ش). بررسی شبهه جهاد ابتدایی در تفسیر آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ». مطالعات تفسیری. ۳ (۳). ۳۲ - ۷.